

2. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

ՀԱՎՈՒՅ ԹԱՌԻ ՎԱՆՔԸ*

Բ. ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱ- ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԵԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սակավաթիվ են Արևելյան Հայաստանում գտնվող այն վանքերը, որոնք երկարատև գոյություն են ունեցել: Նրանց մեծագույն մասն ամայացել է ԺԴ—ԺՁ դարերում թուրք-թաթարական արշավանքների ժամանակ: Այդ տեսակետից Հավուց թաուի վանքը առանձին տեղ է գրավում՝ անցնելով հրի ու սրի միջով, նա իր գոյությունը շարունակել է մինչև վերջին դարերը:

Հիշատակագրական աղբյուրները Հավուց թաուի վանքում հիշատակում են միայն Ամենափրկիչ, Ս. Աստվածածին, Կաթողիկե և Ս. Հարություն անուններով եկեղեցիները: Վանքի կազմում եղած հուշարձանների թվի ու տեսակի մասին համեմատաբար լրիվ տեղեկություններ են պարունակվում մի ձեռագրի հիշատակարանում, գրված չափածո ձևով, որը մեջ է բերել Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը «Հավուց թաուի Ամենափրկիչը և նույնանուն հուշարձաններ հայ արվեստի մեջ» աշխատության մեջ (էջ 90—91): Հիշատակարանում հիշվում են Կաթողիկե, Ս. Աստվածածին, Ս. Հարություն անուններով եկեղեցիներ, զանգակատուն և ժամատուն:

Այժմ տեղում պահպանվել են, ինչպես այդ ցույց են տալիս հնագիտական հետազոտությունները, երեք եղեկեցիներ, մեկ գավիթ-

ժամատուն, մեկ դամբանատուն-զանգակատուն, երեք մատուռ-մահարձաններ, միաբանության բնակելի շենքեր, գերեզմանատուն և պարիսպ:

Նկարագրենք այդ բոլոր հուշարձաններն առանձին-առանձին, աշխատելով ճշտել նաև նրանց իսկական անունները:

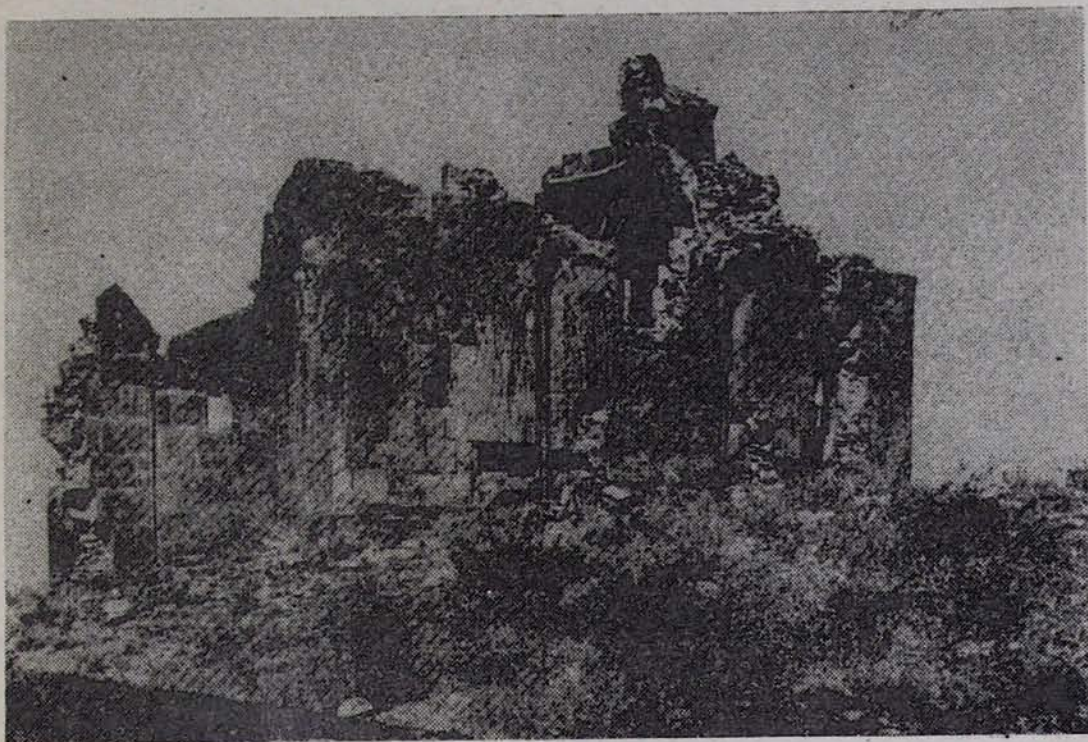
Արևմտյան կամ բարձունքի վրա եղած խումբ

1. Կաթողիկե եկեղեցի.— Մխիթար Այրիվանեցու վկայությամբ, Գեղվո Գևորգ իշխանը կառուցում է Հավուց թաու՝ 1001—1011 թվականների ժամանակամիջոցում: Մեր կարծիքով այդ եկեղեցին պիտի լինի Գևորգ իշխանի կառուցածը: Եվ քանի որ դա վանքի ամենահին և գլխավոր եկեղեցին է, հետևաբար նա էլ պետք է կոչվեր Կաթողիկե եկեղեցի:

Կաթողիկե եկեղեցին զմբեթավոր մի կառուցվածք է, որի հատակագիծը արտաքուստ քիչ երկարաձիգ ուղիղ քառանկյունի է, իսկ ներսից՝ շնորհիվ անկյուններում տեղադրված խորանների, դարձել է խաչաձև՝ ուղղանկյուն խաչվերակով: Արևելյան խաչվերակում մշակված է կիսակլոր աբսիդը՝ ցածր, քիչ գուրս շեշտված բնով, ուր բարձրանում են ձախ կողմում եղած եռաստիճան քարե սանդուղքով: Աբսիդի կողերի պատերում կան մեկական սլաքաձև զազաթ ունեցող խորշեր, որոնք եղբրված են բուսական և երկրաչափական ձևերի քանդակներ ունեցող շերտով:

Խաչվերակի միացման անկյուններից ձգվող կիսասյուները միացած են եղել կամարնե-

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1963 թվականի N 6-ից:

Հավուց թառի վանք.—Կաթողիկե եկեղեցին հարավ- արևելքից:

րով, որոնք իրենց վրա են կրել զմբեթը: Վերջինիս առաջատուները պատած են եռանկյունաձև բուսական միահյուսված զարդաքանդակներով: Բոլոր խորանների ծածկը թաղակապ է, արևելյան կողմից ունեն փոքրիկ արսիղներ: Արևելյան կողմի խորանների մուտքերը բացվում են դեպի արևմուտք՝ եկեղեցու մեջ, իսկ արևմտյան կողմի խորանների մուտքերը՝ եկեղեցու արևմտյան խաչքնի մեջ՝ իրար դիմաց:

Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է՝ կիսակլոր ճակատակալ մեծ քարով և գեղեցկազարդ պարակալով. վերջինս կողերից գլանաձև զույգ կիսասյուներից է, որոնք ունեն խարիսխներ ու խոյակներ՝ զարդարված երկրաչափական միահյուսված քանդակներով և միանում են մուտքի ճակատակալ քարը եզերող կամարներով: Պարակալի մյուս շերտը պատած է ծաղկեհյուս զարդաքանդակներով, իսկ սրանց միացնող կամարը, որը նույնպես եզերում է մուտքի ճակատակալ քարը, պատած է պտուտակաձև, շղթայանման զարդաքանդակներով:

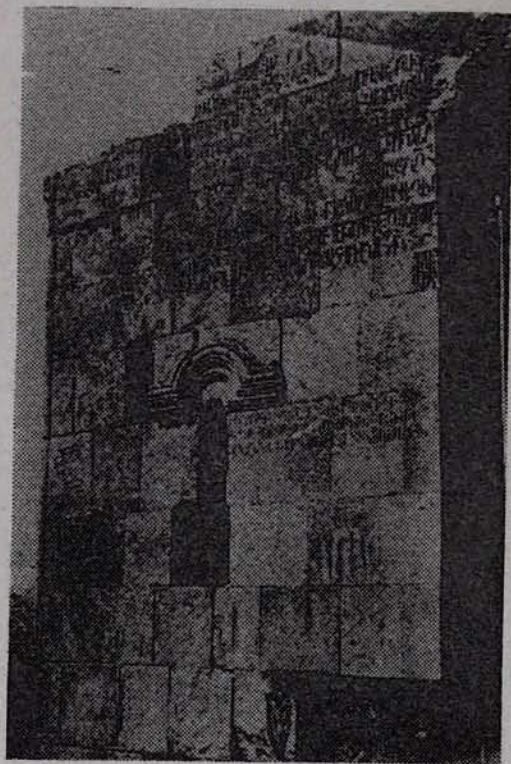
Եկեղեցու յուրաքանչյուր ճակատից բացվում է մի-մի երկար ու նեղ լուսամուտ: Սեկական նման շատ փոքր լուսամուտներ էլ բացվում են արևելյան կողմի խորանների արևելյան պատերից, մեկ հատ՝ հարավ-արև-

մրտյան խորանի հարավային պատից և մեկ հատ էլ՝ հյուսիս-արևմտյան խորանի հյուսիսային պատից: Ճակատներում բացված լուսամուտներն ունեն շրջանակներ, որոնք պատած են բուսական ու երկրաչափական ձևերի զարդաքանդակներով և գծավոր պսակներով, իսկ խորանների մեջ բացվող լուսամուտները՝ միայն պսակներ: Բնմի առաջամասը պատած է բուսական ու շղթայաձև զարդաքանդակներով:

Արևելյան պատի մեջ, արտաքուստ կան երկու եռանկյունաձև խոր խորշեր, որոնց կամարաձև զազաթները զարդարված են բուսական ու երկրաչափական ձևերի զարդաքանդակներով:

Ամբողջ շենքը կառուցված է սև ու կարմիր տուֆի սրբատաշ քարերով՝ շախմատաձև դասավորությամբ: Սալահատակված է եղել տանիքը պատած է եղել սալաքարերով: Ավերակ վիճակում է, քանդված են տանիքը զմբեթի հետ միասին, պատերի վերի մասերը, սալահատակը, թափված են երեսպատ քարերի որոշ մասը, կանգուն մնացած պատերի մեջ առաջացել են ճեղքեր:

2. Ս. Կառապետ եկեղեցի.— Գտնվում է Կաթողիկե մեծ եկեղեցու հարավային կողմում: Միանավ բաղիլիկ ձևով կառուցված փոքր շենք է. տանիքը թաղակապ է. արևել-

Հավուց թառի վանք.—Կաթուղիկե եկեղեցու արևելյան պատի կենտրոնական լուսամուտը և արձանագրությունները:

յան կողմից ունի կիսակլեր փոքրիկ արսիդ՝ ցածրիկ բեմով: Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է՝ կողերից երեքական զլանաձև կիսասյուների ունեցող շրջանակով: Մի փոքրիկ լուսամուտ բացվելիս է եղել արևելյան պատից: Շարված է կապտագույն բազալտի սրբատաշ քարերով, կրաշաղախով մածուցված:

Կառուցման ժամանակը և կառուցողները անհայտ են, իր կառուցողական ձևերով վերաբերում է ժ—ԺԱ դարերին: Ավերակ վիճակում է, պահպանվել է հյուսիսային պատը և դրան կից արևելյան պատի կես մասը, ինչպես և մուտքի շրջանակի հյուսիսային կողմի մասը: Քանդված բեկորների մի մասը թափված է տեղում, իսկ մեծ մասը անհայտացած է:

3. Մատուռ.— Գտնվում է Կաթուղիկե և Ս. Կարապետ եկեղեցիների արանքում. հավանաբար եղած լինի դամբարան: Փոքր է, ուղիղ քառանկյունի հատակագծով: Մածկը թաղակալ է: Արևելյան կողմից ունի կիսակլոր շատ փոքրիկ արսիդ՝ ցածրիկ բեմով և վեմքարով, որը կալունակի ձևով ագուցված է արևելյան պատի մեջ:

Նկատվում է, որ կողերից պատեր չի ունեցել, այլ օգտագործվել են երկու եկեղեցիների պատերը, որոնց կից ձգվում են կիսասյուներ: Վերջիններս միանում են որմակամարներով, որոնց վրա հենվում են ծածկի թաղի եզրերը: Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է՝ կիսակլոր ճակատակալ քարով. արևելյան պատի մեջ բացվում է մի փոքրիկ լուսամուտ՝ կամարակալ գագաթով և ծաղկեհյուս քանդակներ ունեցող պսակով:

Մուտքի առջևում կառուցված է փոքրիկ սրահ, որի մուտքը արևմտյան կողմից է՝ կիսակլոր ճակատակալ քարով և զեղազարդ պարակալով: Վերջինս կողերից զլանաձև կիսասյուների ձևով է, որոնք ունեն խարիսխներ ու խոյակներ: Խարիսխները ստորին մասում քառակուսի են, հարթ կողերով, իսկ վերևի մասում՝ ծայրերից սեղմված գնդի ձևով: Միաժամանակ մուտքը եզերվում է ծաղկեհյուս քանդակներով պատած մի ուրիշ շերտով:

Կառուցման վերաբերյալ արձանագրություններ փորագրված է մուտքի ճակատակալ քարի վրա, որի սկզբի մասը, որտեղ սովորաբար լինում է կառուցման տարեթիվը և կառուցողի անունը, պոկվել, վայր է ընկել ու անհետացել, ուստի սրա կառուցման ճիշտ ժամանակը և կառուցողի ո՛վ լինելը պարզ չէ. հավանաբար կառուցված լինի ԺԲ—ԺԳ դարերում:

Կառուցված է կապտագույն բազալտի սրբատաշ քարերով: Ավերակ վիճակում է՝ քանդված է ծածկը, արևմտյան պատը, ընկած է մուտքի ճակատակալ քարը. պահպանվել են սրահի որմասյուները և որմակամարների մի մասը: Քանդված մասերը թափված են տեղում՝ փլատակների ձևով:

4. Խաչքար—մանրամաս.— Գտնվում է Կաթուղիկե եկեղեցուց դեպի արևմուտք, եկեղեցու մուտքի հարավային կողմում: Պատվանդանը ուղիղ քառանկյունի հատակագիծ ունի, երկարածիք՝ հարավից հյուսիս ուղղությամբ: Կառուցված է կապտագույն բազալտի սրբատաշ քարերով, կրաշաղախով: Կազմված է չորս կարգից՝ ստորին կարգը կամ հիմքի մասը ցածր է, հարթ կողերով, երկրորդ կարգը բարձր է, արևմտյան երեսը պատած է շատ բարակ զլանաձև կիսասյուների զարդաքանդակներով, որոնք միացած են որմակամարներով: Երրորդ կարգը կարճագույն մասն է, իսկ չորրորդ կարգը երեք հատ՝ ուղիղ քառանկյունի ձևով, հարթ կողերով առանձին քարեր են, որոնց վրա ամրացված են եղել խաչքարերը, որը հանդիսացել է մահարձանի կոթողի մասը: Պատվանդանի երկարությունը 3,0 մետր է, լայնությունը 0,6 մետր և բարձրությունը 1,6 մետր:

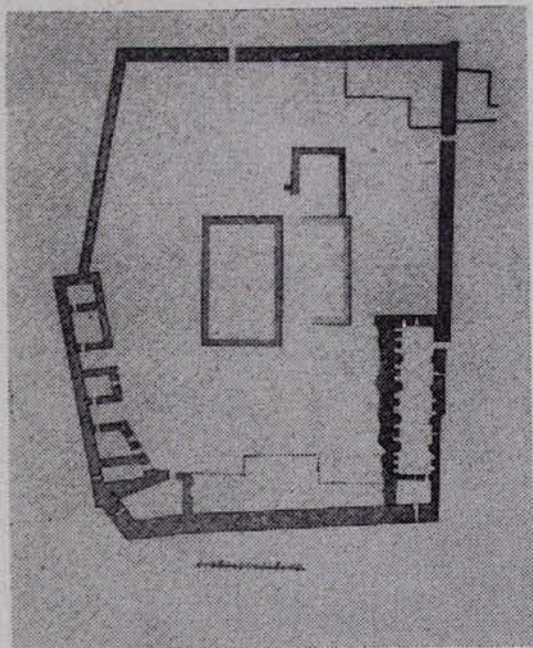
Վրան եղած երեք խաչքարերից մեկը վայր է ընկած պատվանդանի առջևում և ջարդոտված մանր կտորների, որոնք խառնված են այլ բեկորների հետ: Մյուս երկու խաչքարերը անհայտացած են: Մահարձանի պատվանդանի վրա փորագրված արձանագրություններից (տե՛ս արձանագրությունների բաժնում) իմացվում է, որ խաչքարերից մեկը կանգնեցրել է Սարգիս քահանան ՈԿ (1211) թվականին. իսկ մյուս երկու խաչքարերը՝ Ենուվր քահանան: Բայց որովհետև այդ մասին եղած արձանագրության սկզբի մասը թափված է, որտեղ սովորաբար լինում է տարեթիվը, ուստի դրանց կանգնեցման ժամանակը ստույգ հայտնի չէ: Սակայն անկասկած է, որ նրանք նույնպես կանգնեցված լինեն ԺԳ դարում:

5. Խաչքար-մահարձան. — Գտնվում է Կաթողիկե եկեղեցու արևմտյան պատին կից, արտաբուստ, մուտքի հյուսիսային կողմում: Կառուցված է կապտագույն բազալտի սրբատաշ քարերով, կրաշաղախով: Ամբողջապես ավերակ է ու ծածկված փլատակներով, որոնց միջից նկատվում են պատվանդանի հիմնամասերը՝ ուղիղ քառանկյունի ձևով և առջևում թափված բեկորների մեջ մի քար՝ վրան գլանաձև բարակ կիսաալյուրի դարձաբանդակներով: Վերջինս անկասկած պատվանդանի բեկորներից է, ուստի պարզ է դառնում, որ այդ մահարձանն էլ պետք է կառուցված լինի նախորդի ձևով:

6. Խաչքար-մահարձան. — Գտնվում է Կաթողիկե եկեղեցու արևմտյան կողմում՝ հյուսիսային պատի ուղղությամբ, չորս մետրաչափ եկեղեցուց հեռու: Պատվանդանը կապտագույն բազալտի մի ամբողջական քարից է, հարթ կողերով, ուղիղ քառանկյունի ձևով. երկարությունը մեկ մետր է, բարձրությունը 0,6 մետր և նույնչափ լայնությունը:

Խաչքարը սովորականի պես շքեղորեն քանդակազարդված է, բարձրությունը 1,5 մետր է, լայնությունը 0,88 մետր և հաստությունը 0,27 մետր: Գրավոր հիշատակություններ չունի, ուստի հայտնի չէ, թե ե՞րբ է կառուցված այն, ո՞ւմ հիշատակին և ո՞վքեր են եղել նրա կառուցողները: Նրա մշակման ձևերը բնորոշ են ԺԳ դարին:

7. Գերեզմանոց. — Տարածվում է Կաթողիկե և Մ. Կարապետ եկեղեցիների շուրջը, բարձունքի ողջ դագաթով մեկ, այնպես որ բավականին մեծ գերեզմանոց է: Գերեզմանաքարերը բոլորն էլ կապտագույն բազալտից են և մշակված են զանազան ձևերով՝ քառակող հարթ երեսով, օրորոցաձև, բարձրադիր լայն կողերով և այլն: Դասավորված են առանձին շարքերով, իրար շատ մոտիկ՝ խիտ ձևով: Բոլորն էլ թաղված են գետնի

Հավուց թաղի վանք. — Արևելյան խմբի հուշարձանների ընդհանուր հատակագիծը:

մեջ, ոմանք ծածկված հողով: Հարթ երես ունեցող մի գերեզմանաքարի վրա քանդակված է զավազան. մի քանիսի վրա նկատվում են տապանագրություններ Ո՛ԿԵ (1246), ՉԼԱ (1282) թվականներով և այլն: Մենաստանի ամենահին գերեզմանոցն է, ուր թաղումները շարունակվել են մինչև ԺԷ դարը:

8. Խաչքար-մահարձան. — Գտնվում է հիշյալ գերեզմանոցում, Կաթողիկե եկեղեցու արևելյան կողմում: Հիմնովին ավերակ վիճակում է՝ մնում են պատվանդանի մասի կրաշաղախ միջուկը՝ ուղիղ քառանկյունի ձևով: Կից թափված են բեկորների մի մասը, որից երևում է, որ կառուցված է եղել կապտագույն բազալտի սրբատաշ քարերով, սովորականին պես բարձր պատվանդանով:

Արևելյան կամ սարահարթի վրայի խումբ

9. Ամենափրկիչ — Ս. Աստվածածին եկեղեցի. — Հավուց թաղի միաբան Քուրդ Հովհաննեսի արտագրած արձանագրության մեջ, որը փոխագրված է եղել նկարագրվող եկեղեցու հարավային պատի արտաքին երեսի վրա, ասվում է, որ Գրիգոր Մագիստրոսը 1013 թվականին կառուցում է այդ եկեղեցին որպես «հանգստարան և աթարան անձեռագործ սուրբ պատկերին Յիսուսի Քրիստոսի որ ի փայտին... հրամանաւ Մօր Տեառն մերոյ

Սուրբ Աստուածածնին: Այդտեղից էլ բխում է, որ այդ եկեղեցին պետք է կոչվեր Ամենափրկիչ և Ս. Աստվածածին կրկին անուններով: Որ հիշյալ արձանագրությունը իրոք փորագրված է եղել հենց այդ եկեղեցու վրա, դա որոշակիորեն երևում է այն բանից, որ վանքում եղած մյուս բոլոր եկեղեցիների հարավային պատերը կանգուն են և միայն այդ եկեղեցու հարավային պատն է քանդված: Բացի այդ, նրա կառուցողական ձևերն էլ, ինչպես այդ պարզ կլինի նկարագրությունից, միանգամայն բնորոշ են ԺԱ դարին:

Եկեղեցին եղել է գմբեթավոր մի կառուցվածք և, որքան այդ թույլ են տալիս դատելու նրա պահպանված մասերը, ունեցել է ուղիղ քառանկյունի, արևելքից-արևմուտք թիչ երկարաձիգ հատակագիծ: Կողերի պատերը արևմտյան ծայրերը մոտիկ ունեն հատուկ ելուստներ, որոնց ծայրերից, ինչպես և արևելյան արևելի եզրերից ձգվող կիսասյուների միացած են եղել կամարներով, իրենց վրա կրելով գմբեթը: Արևելյան կողմից ունեցել է կիսակլոր արևելք՝ կից խորաններով: Պահպանված մուտքը արևմտյան կողմից է, որը տանում է գավթի ներսը:

Ամբողջ շենքը կառուցված է եղել կարմիր տուֆի սրբատաշ քարերով՝ կրաշաղախով մածուցված: Պատերն արտաքուստ ունեցել են երեք կարգ հենապատ և զարդարված են եղել գլանաձև կիսասյուներով, որոնց մնացորդները նկատվում են պատերի կանգուն մնացած մասերի վրա:

Հիմնովին ավերակ վիճակում է՝ սկզբնապես ավերվել է 1679 թվականի մեծ երկրաշարժից. ապա 1722 թվականին այնտեղ մի նոր եկեղեցու կառուցման կապակցությամբ օգտագործում են երկրաշարժից քանդված մասերը, ինչպես և քանդում կանգուն մնացած մասերը: Այժմ պահպանվել է միայն եկեղեցու հարավային պատի կենտրոնական մասը:

10. Գավթի.— Մի մասով կից է Ամենափրկիչ—Ս. Աստվածածին եկեղեցուն՝ արևելյան կողմից: Թե ե՞րբ է կառուցվել այդ հետաքրքրական շենքը և ո՞վքեր են եղել նրա կառուցողները, պարզ չէ: Նրա կառուցողական ձևերը խիստ բնորոշ են ԺԲ դարին:

Գավթի նույնպես ավերակ վիճակումն է՝ սկզբնապես քանդվել է 1679 թվականի երկրաշարժից, ապա 1722 թվականին՝ նոր եկեղեցի կառուցելու կապակցությամբ: Այդ վերջինս տեղադրված է այնպես, որ բռնել է գավթի հյուսիսային կես մասը: Պահպանվել են միայն արևելյան և արևմտյան պատերի հարավային կես մասերը, հարավային պատի ստորին քարաշարը և ներսում հարավային կողմի երկու սյուների խարխալները:

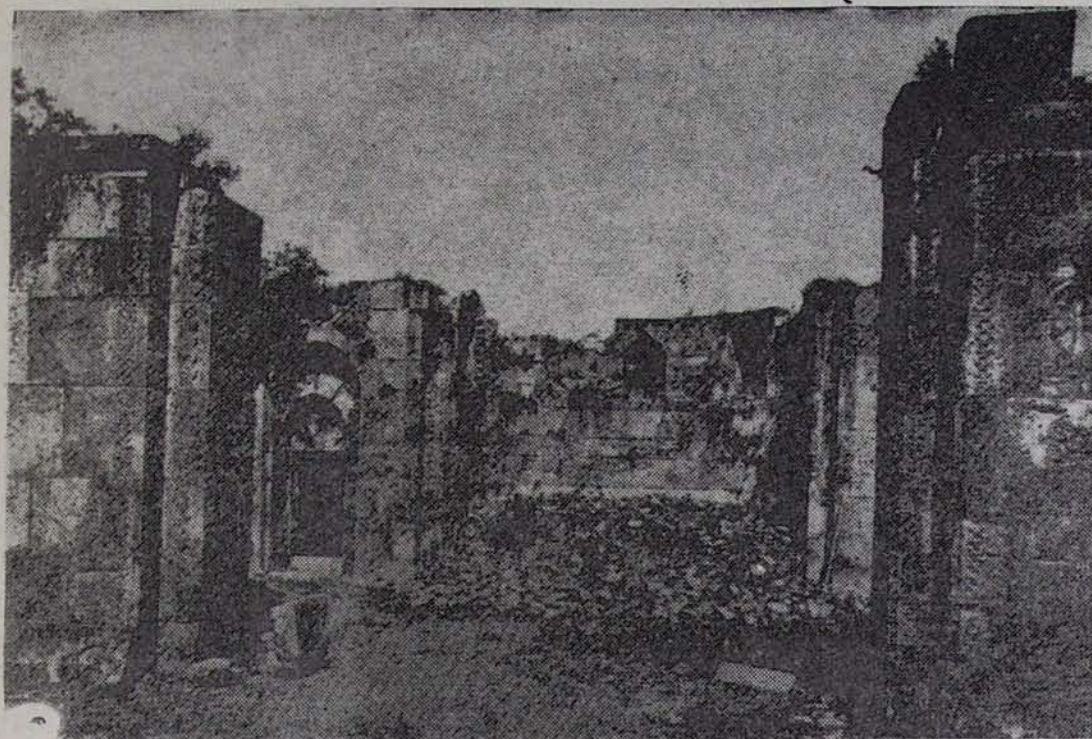
Գավթի պահպանված մասերը, ինչպես և տեղում թափված բեկորներն ինքնին վկայում են, որ դա եղել է ճարտարապետական մի հոյակապ կառուցվածք: Սա նույնպես կառուցվել է գավթիների հատուկ ձևով, այն է՝ ներսում եղած շորս սյուները և յուրաքանչյուր պատին կից ձգվող երկուական կիսասյուները միացել են կամարներով, կազմելով թաղակապ ծածկը, կենտրոնում հատուկ լուսանցքով՝ երդիկի ձևով: Թե՛ սյուների և թե՛ կիսասյուների բնորոշ, խարխալներն ու խոյակները ամբողջական մեծ քարերից են եղել՝ բնորոշ գլանաձև, իսկ խարխալներն ու խոյակները մի ծայրում քառակուսի, իսկ հակառակ ծայրում գնդաձև: Կիսասյուները միաժամանակ միանալիս են եղել որմակամարներով, պատերի վրա առաջացնելով սաղրիկ, բայց ծավալուն խորշեր:

Հարավ-արևելյան անկյունում ունի կրկնահարկ խորաններ, որոնց մուտքերը բացվում են դեպի արևմուտք՝ գավթի մեջ: Դեպի վերին հարկի խորանը բարձրանալիս են եղել գավթի արևելյան պատին կից կառուցված քարե սանդուղքով:

Կլխավոր մուտքը եղել է արևմտյան կողմից, կենտրոնի թևից: Բացի Ամենափրկիչ եկեղեցին տանող մուտքից, մի ուրիշ մուտք էլ արևելյան պատից տանում է կից կառուցված դամբանատունը: Մի փոքր լուսամուտ բացվում է արևելյան պատից: Ամբողջ շենքը կառուցված է եղել կապտագույն բազալտի սրբատաշ քարերով, կրաշաղախով մածուցված. սալահատակված է եղել, հատակին նկատվում են մի քանի գերեզմաններ:

Հուշարձանը զարդարված է եղել բազմապիսի նուրբ ձևերով մշակված քանդակներով, որոնց մեջ խիստ բնորոշ ու հետաքրքիր են հնգաթև աստղերի ձևով զարդաքանդակները: Հարուստ է եղել վիմագիր արձանագրություններով, որոնց բեկորները նկատվում են ամենուրեք՝ պատերի, սյուների բնքերի, խոյակների, խարխալների և ամեն տեսակ բեկորների վրա:

11. Ս. Հարություն՝ եկեղեցի-դամբանատուն-գմբեթակառուց.— Գտնվում է Գավթի արևելյան և Ամենափրկիչ եկեղեցու հարավային կողմերում՝ կից երկուսին: Սրա կառուցման ճիշտ ժամանակը նույնպես պարզ չէ. հայտնի չէ նաև, թե ո՞վքեր են եղել նրա կառուցողները: Արևելյան Հայաստանի մի շարք վանքերում բնորոշ է այն հանգամանքը, որ դամբանատունը, եկեղեցին և գանգակատունը միավորված են եղել մի ընդհանուր շենքում. ըստ որում ստորին հարկը, որ սովորաբար կիսագետնափոր է եղել, ծառայել է որպես դամբանատուն, երկրորդ հարկը հարմարեցված է եղել եկեղեցու՝ դամբանատանը

Հավուց թաղի վանք.—Նորակառույց անավարտ եկեղեցու արևելյան մասը ներսից:

Թաղավաճների հիշատակին ժամերգություն կատարելու համար, իսկ երրորդ հարկը, որը հանդիսացել է այդ ընդհանուր շենքի գմբեթը, ծառայել է որպես դանդաղատուն: Վերջիններս առանց բացառության եղել են սյունադարձ: Այդ ձևով են կառուցված, օրինակ, Ամադու Նորավանքի, Նոր Գետկավանքի կամ Գողթավանքի, Հաղբատավանքի և շատ ուրիշների դամբանատուն-եկեղեցի-դանդաղատուն շենքերը:

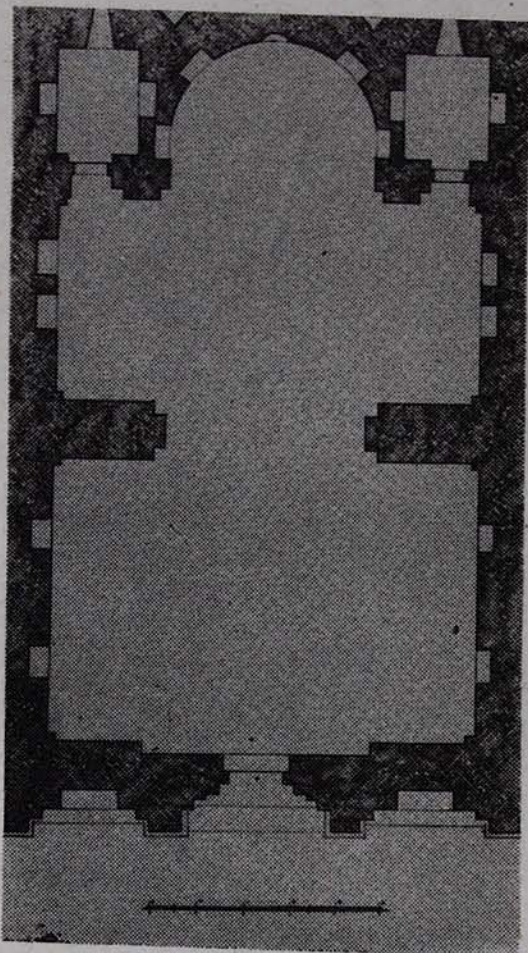
Այդ նույն հանգամանքը նկատվում է նաև այստեղ՝ Հավուց թաղի վանքում: Չնայած այն բանին, որ ամբողջական շենքը քանդված լինելու պատճառով նրա վերին հարկերի լրիվ պատկերը որոշ չէ, սակայն մի բան պարզ է, որ այստեղ էլ գործադրվել է նույն սկզբունքը, ինչպես վերը նշված վանքերում: Եվ որովհետև դամբանատունը ծառայել է որպես ննջեցյալների թաղելու տեղ, իսկ թաղման և հարություն հասկացողությունները խիստ առնչված են միմյանց, ուստի այդ կարգի շենքերը առանձին դեպքերում կոչվել են Ս. Հարություն, որպիսի երևույթը նկատվում է նաև Հավուց թաղի վանքում:

Դամբանատուն-դանդաղատան շենքի հատակագիծն արտաբերւստ քառակուսի ձև ունի, ներսից խաչաձև՝ ուղղանկյուն խաչվերով: Կիսագետնափոր է, գետինը փորելիս բացվել

են դավթի և եկեղեցու՝ նրան կից պատեղի հիմքերը: Արևմտյան և հյուսիսային կողմերից ինքնուրույն պատեր չունի, այլ դավթի և եկեղեցու պատերին կից ձգվում են որմասյուններ, որոնք միանալով որմակամարնիքով, իրենց վրա են կրում ծածկի թաղի այդ կողմերի եղբերը: Յուրաքանչյուր անկյունում կա մի-մի կամարակապ, խոր, մեծ խորշ՝ խորանների նմանությամբ: Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է, որը բացվելիս է եղել դավթի մեջ:

Ավերակ վիճակում է՝ քանդված է ողջ ծածկը, պատերի վերի մասերը՝ մինչև որմակամարնների կեսերը (միայն հարավային պատի որմակամարն է մնում ամբողջական), թափված են հարավային պատի արտաքին երեսապատ քարերը: Քանդված մասերը մասամբ թափված են ներսում, իսկ մեծ մասը տարել և օգտագործել են նոր եկեղեցու շինարարության վրա: Կանգուն մասերը շարված են կարմրագույն տուֆի մաքուր տաշված քարերով՝ կրաշաղախով, որոնց վրա փորված են բազմաթիվ պարզ խաչեր: Կառուցողական ձևերը ընդորոշ են ԺԳ—ԺԴ դարերին:

12. Նորակառույց եկեղեցի.— Կառուցումն սկսվել է 1721 թվականին, Մաղաբիա վարդապետի առաջնորդության ժամանակ, հասցվել է մինչև ծածկի թաղի հիմքերի մասը

Հավուց թառի վանք.—Նորակառուց անավարտ եկեղեցու
հատակագիծը:

և թողնվել անավարտ: Այդ եկեղեցու հիմնադրմամբ, կարծես լրացվել է 1679 թվականի մեծ երկրաշարժի պատճառով վանքի հուշարձանների ավերումը, որովհետև հիմնադրելով գավթի շենքի տեղում, ամբողջովին քանդել են նրա հյուսիսային պատը, արևմտյան և արևելյան պատերի կեսերը՝ հյուսիսային կողմից և այդ կողմի ներսի երկու սյուները, օգտագործելով նաև երկրաշարժից ավերված մասերը, այդպիսով միանգամայն ոչնչացնելով ճարտարապետական այդ հրաշալի ու հույակապ կոթողը: Նույն ձևով են վերաբերվել նաև վանքի մյուս կառուցվածքներին:

Այդ եկեղեցին իր հատակագծով արևելքից արևմուտք ձգվող ուղիղ քառանկյունի տեսք ունի: Հարավային և հյուսիսային պատերը ներսից ունեն ելուստներ, որոնց ծայրերից ձգվում են որմասյուններ: Արևելյան ծայրում պատրաստված է արսիդ, որի երկու կողմե-

րում կան ուղղանկյուն հատակագծով խորաններ: Վերջիններիս մուտքերը բացվում են դեպի արևմուտք՝ եկեղեցու մեջ, որոնք ունեն ճակատակալ քարեր և եզերվում են կրկնակի կամարներով: Ղրանցից մեկը անմիջապես եզերում է ճակատակալ քարը և վերջանում է սլաքաձև գագաթով, իսկ մյուսը ձգվում է մինչև որմասյունների բարձրության հավասար և ավարտվում է կիսակլոր-կամարաձև գագաթով:

Միակ մուտքն արևմտյան կողմից է՝ արտաքուստ ուղղանկյուն, ներսից կամարակապ՝ կիսակլոր ճակատակալ մեծ քարով և զարդարուն պարակալով: Վերջինիս զարդերը երկրաչափական, ստալակտիտ ձևերով են ու պտուտակաձև: Հարավային և հյուսիսային պատերի մեջ բացվում են երկուական լուսամուտներ, իսկ արևմտյան պատի մեջ մեկ լուսամուտ:

Արևելյան պատի մեջ, արտաքուստ, կան երկու եռանկյունաձև մեծ խորշեր: Արևմտյան պատի մեջ, արտաքուստ, մուտքի երկու կողքին կան մեկական կամարակապ գագաթով խոր, մեծ խորշեր, որոնց ներսը պատած է բուսական, երկրաչափական և ստալակտիտ ձևերի զարդաքանդակներով: Նույնաչափ հինգ խորշեր էլ գտնվում են արևելյան արսիդի պատերում՝ համաչափ ձևով դասավորված. եզերում և կենտրոնում եղած խորշերի գագաթները սլաքաձև են, իսկ մյուս երկուսի գագաթները կամարակապ: Զորսական մեծ խորշեր էլ կան հարավային և հյուսիսային պատերի մեջ՝ ներսից: Արևմտյան ծայրերին եղածները սլաքաձև գագաթով են, իսկ մյուսները կամարակապ գագաթով: Բոլոր այդ խորշերը զարդարված են բուսական, երկրաչափական և ստալակտիտ ձևերի քանդակներով:

Արևմտյան պատում եղած խորշերի մեջ ագուցված են մի-մի խաչքար, որոնք բերված են այլ տեղից: Խաչքարերը շքեղ քանդակազարդված են, որոնց մեջ հետաքրքիր են եզրերի շերտերի վրա եղած 8 թևանի աստղաձև քանդակները: Հյուսիսային պատի մեջ, արտաքուստ, դրված է մի մեծ քարի հին բեկոր, որի ամբողջ երեսը պատած է հնգաթև աստղանման զարդաքանդակներով: Եկեղեցու պատերի վրա փորված են բազմաթիվ խաչեր. բոլոր անկյունավորման մասերը պատած են պտուտակաձև-պարանահյուս քանդակներով, իսկ զրանց կից մասերը՝ երկրաչափական դանադան ձևերի զարդաքանդակներով պատած նեղ շերտով:

Ընդհանրապես այդ եկեղեցու շենքը իր կառուցողական և մշակման ձևերով հայ ճարտարապետության ու արվեստի կատարյալ աղավաղումն է:

Հավուց թաղի վանք.—Գավթի սյուներից մեկի խոյակը ընկած վանքի բակում, վրան արձանագրություն:

13. Պարսպ.— Զգվում է վանքի հուշարձանների արևելյան խմբի շուրջը՝ քառակուսի ձևով: Պատերը շարված են անմշակ, տարբեր մեծության լեռնաքարերից՝ ցեխով մածուցված: Պատերի մեջ օգտագործված են խաչքարերի բազմաթիվ քանդակազարդ բեկորներ և այլ քարեր, ումանց վրա կան արձանագրության կտորներ: Պարսպապատերի հաստությունը մեկ և կես մետր է, բարձրությունը մինչև 8 մետր:

Գլխավոր մուտքը հարավային կողմից է, մի այլ մուտք էլ բացվում է արևելյան կողմից: Երկու մուտքերն էլ արտաքուստ ուղղանկյուն են, ներսից կամարակապ, առանձին ճակատակալ քարերով: Հարավային մուտքի ճակատակալ քարը կիսակլոր է, իսկ արևելյան մուտքինը երկարավուն: Պարսպապատերին կից, թե՛ դրսից և թե՛ ներսից, թափված են զանազան հին բեկորների՝ գերեզմանաքարեր, խաչքարեր, շենքի քարեր և այլն: Տեղացի այլազգի բնակիչները, ելնելով նրա ամրակուռ պարիսպներից, վանքը անվանել են Կրդ-կալա (Աղջկա բերդ), բայց որի օտար ճանապարհորդները սխալմամբ Կարմիր բերդ են թարգմանել:

14. Վանքի միաբանության բնակելի շենքեր.— Կառուցված են պարսպապատերին կից, ներսի կողմից՝ արևմտյան պատի ամ-

բողջ երկարությամբ և դրան կից հարավային ու հյուսիսային պատերի՝ մինչև վերջիններիս կեսերը: Որոշ շենքերի հետքեր էլ նկատվում են պարսպի հարավ-արևելյան անկյունում: Պարսպի արևմտյան պատին կից շենքերը երկհարկանի են, իսկ մյուսները մի հարկանի:

Հարավային պատին կից եղած շենքը շատ մեծ է՝ երկար ու լայն, ծածկը թաղակապ. մուտքը հարավային կողմից է՝ պարսպից դուրս, որը ենթադրել է տալիս, թե դա մենաստանի անասնազոմը եղած լինի: Կողերի պատերին կից ձգվում են պարզ խոյակներով շորսական որմասյուններ, որոնք միանալով կամարներով՝ գոտկում են շենքի առաստաղը:

Այդ շենքի հարավային պատի մեջ, որի հաստությունը երկու մետր է, բացվում են չորս կամարակապ գազաթով խորշեր և երկու լուսամուտ: Նույնաձև 12 խորշեր էլ կան հյուսիսային պատի մեջ, որոնք հավանաբար անասունների մսուրներ եղած լինեն: Մեկական լուսամուտներ էլ բացվում են արևելյան և արևմտյան պատերի կենտրոնական մասերից:

Մի երկրորդ մուտք էլ բացվում է այդ նույն շենքի արևմտյան պատից, որը տանում է պարսպի հարավ-արևմտյան անկյունում ե-

ղած բնակարանը: Այդ բնակարանի վրա հետագայում ավելացրել են երկրորդ հարկ, որի մուտքը հյուսիսային կողմից է՝ դեպի մենաստանի բակը: Յուրաքանչյուր հարկի արևմտյան պատից բացվում է մի-մի լուսամուտ: Վերի հարկին ամբողջովին փլվել ու թափվել է ստորին հարկի մեջ:

Արևմտյան կողմի շենքերի ստորին հարկերի ծածկը թաղակապ է, իսկ վերին հարկի շենքերինը փայտածածկ: Ամբողջապես փլված են վերի հարկերի շենքերը, իսկ ստորին հարկի շենքերի որոշ մասը: Որոշակի կերպով նկատվում է, որ վերին հարկի շենքերը հետագայում են ավելացրել: Հյուսիսային կողմի շենքերի ծածկը նույնպես թաղակապ է և ենթարկվել է նկատելի չափով վերանորոգումների ու վերակառուցումների:

Բոլոր շենքերի պատերն ու ծածկը անմշակ լեռնաքարերից են, իսկ առաստաղը գոտկող կամարները, որմասյունները և մուտքերի կողերի քարերը կապտագույն բազալտի սրբատաշ քարերից, ըստ որի թաղակապ ծածկ ունեցող ստորին հարկի ավելի հին շենքերի շարվածքը կրաշաղախով է, իսկ վերի հարկի ավելի ուշ կառուցած փայտածածկ շենքերի շարվածքը ցեխով է: Բոլոր շենքերի պատերի մեջ օգտագործված են հին շենքերի բեկորներ, գերեզմանաքարեր ու խաչքարեր, ոմանք քանդակազարդ և արձանագրության մասերով:

Բոլոր շենքերն էլ ավերակ վիճակում են, բացառությամբ անասնազոմի. պահպանվել են պատերի ու ծածկի որոշ մասերը: Դրանց մի մասի կառուցումը վերաբերում է ԺԳ դարին, իսկ մյուս մնացած մասերինը՝ ավելի ուշ ժամանակներին:

15. Զրամբար.— Ինչպես մյուս վանքերը, Հավուց թաղի վանքն էլ ունեցել է իր ջրամատակարարման սիստեմը, ոռոգման և խմելու համար: Պարսպից դուրս, հարավային դարբասի առջևում, սարալանջը արևմտյան կողմից ամբացված է ամբարտակաձև պատով, իսկ դրան կից փորելով սարալանջը, կազմել են մի մեծ ավազան: Զուրը քարե կիսախողովակների միջով ջրամբարն է լցվում տարբեր կողմերից: Իսկ ամբարտակ պատի ստորին մասում պատրաստված է հատուկ անցք՝ ջրի արտահոսման համար: Ամբարտակ-պատի մեջ օգտագործված են հին շենքի բեկորներ, գերեզմանաքարեր, խաչքարեր, ոմանք քանդակազարդ և արձանագրության մասերով:

Այս ջրամբարի հյուսիսային կողմում, պարսպին կից շինված է մի փոքրիկ սենյակ, որի պատերը շարված են զանազան քարերից՝ ցեխով, ուր օգտագործել են նաև հին բեկորներ՝ ինչպես ամբարտակ-պատը: Սղել է

փայտածածկ և հավանաբար հանդիսացել է դռնապան-պահակի կացարանը:

16. Ս. Կարապետ մատուռ-դամբարան.— Գտնվում է վանքի արևելյան խմբից քառորդ կիլոմետրաչափ դեպի արևելք, սարալանջին, անտառի մեջ: Հյուսիսային պատի վրա փորագրված արձանագրության համաձայն այն կառուցել են Սոսթանես, Մատթեոս և Գրիգորես կրոնավորները՝ իրենց ուսուցիչներ Սեթի և Սիևոնի ու այլ ննջեցյալների գերեզմանների վրա՝ 1213 թվականին:

Սովորական մատուռն ձևով կառուցված, քիչ ավելի մեծ մի շենք է, որի մուտքն արևմտյան կողմից է՝ գլանաձև կիսասյուններ ունեցող շրջանակով և կիսակլոր ճակատակալ քարով: արևելյան պատի մեջ բացվում է մի փոքրիկ լուսամուտ:

Ամբողջ շենքը կառուցված է կապտագույն բազալտի սրբատաշ քարերով՝ կրաշաղախով: Արևմտյան պատի մեջ, արտաքուստ, դրված են քանդակազարդ փոքր խաչքարեր: Սալահատակված է, տանիքը պատած է սալաքարերով: Քանդված է ծածկը, արևմտյան պատի վերի մասը՝ մուտքի ճակատի հետ միասին, արևելյան պատի կենտրոնի մասը: Թափվել են աքսիդի տանիքի սալաքարերը: Քանդված մասերը թափված են հուշարձանի ներքը և շրջապատը: Սարալանջից սղացող հողն ամբողջապես ծածկել է հյուսիսային պատը:

17. Խաչքար-մանարան.— Գտնվում է Ս. Կարապետ մատուռն հարավային կողմում, արևմտյան պատի հարավային ծայրին կից: Պատվանդանի և խաչքարի ստորին մասերը ծածկված են սարալանջից սղացող հողով: Խաչքարի ազատ պահպանված մասը սովորական ձևով շքեղ քանդակազարդված է. ըստ քանդակների մշակման ձևի պատկանում է ԺԳ դարին:

18. Խաչքար-մանարան.— Գտնվում է Ս. Կարապետ մատուռն հյուսիսային կողմում, արևելյան պատի հյուսիսային ծայրին կից: Կազմված է պատվանդանից և խաչքարից, երկուսն էլ կապտագույն բազալտից և նուրբ ձևով մշակված: Պատվանդանը ուղիղ քառանկյունի է, հարթ կողերով, վերևի մասը քանդված է, իսկ ստորին մասը ծածկված է հողով: Նրկարությունը 1,20 մետր է, լայնությունը 0,80 մետր:

Խաչքարը սովորական ձևով շքեղ քանդակազարդված է. լայնությունը մեկ մետր է, հաստությունը 0,27 մետր և բարձրությունը 2,35 մետր: Վերջինս իր տեղից վայր է ընկած և սարալանջով գլորվել է չորս մետրաչափ դեպի ցած: Գրավոր հիշատակությունների չեն նկատվում. իր մշակման ձևերով հատուկ է ԺԲ—ԺԳ դարերին:

19. Մահաբան-կորոզ.— Գտնվում է Ս. Կարապետ մատուռից 30 մետրաչափ դեպի հյուսիս արևելք, թփուտների մեջ։ Նստվածքը ուղիղ քառանկյունի է, երկարաձիգ՝ հարավից հյուսիս ուղղությամբ։ Արևելյան, հարավային և հյուսիսային կողերը հարթ են, տանիքի մասը վեղարած, իսկ անկյունները գլանաձև։ Արևմտյան երեսը խորշաձև է, խորշի եզրերը գլանաձև են, որոնց ամենավերի մասը խոյականման է և իրար հետ միանում են ծաղկահյուս գարդաքանդակներ ունեցող շերտով՝ որմակամարի ձևով։ Խորշի կողերից ձգվում է շղթայաձև գարդաքանդակներ ունեցող շերտ՝ շրջանակի նմանությամբ։ Այդ նույն խորշի մեջ ագուցված է կարմրագույն տուֆից պատրաստված գեղաքանդակ մի խաչքար։ Կառուցված է սև ու կարմիր տուֆի սրբատաշ քարերով՝ կրաշաղախով։

Հյուսիսային կողի վրա փորագրված արձանագրության համաձայն, մահաբանը կառուցել է վանքի սպասավոր Պողոսը՝ վանքի միաբաններ Հովհաննես քահանայի և Հովսեփ ու Վարդ կրոնավորների գերեզմանների վրա։ Այս Հովհաննես քահանայի և Հովսեփ կրոնավորի մասին հիշատակվում է Հավուց թառի վանքում 1464 թվականին գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում՝ որպես այդ ձեռագրի կազմողների, հետևապես կոթողի կառուցումը պետք է վերաբերի ժն դարին։

20. Խաչաբան.— Ս. Կարապետ մատուռից հիսուն մետրաչափ դեպի հյուսիս-արևելք, մացառուտների մեջ պահպանվել է մի խաչաբանի պատվանդանը՝ շարված կապտագույն բաղալտի մաքուր տաշված քարերով, կրաշաղախով։ Վրայի խաչքարն ընկած ու անհայտացած է. պատվանդանն էլ քանդված է՝ քարերի մի մասը թափված է տեղում, իսկ մի քանի քարեր էլ զրոյվել են սարալանջով ներքև։

21. Հավուց քառ բնակատեղի.— Շարածվում է վանքի շուրջը՝ ընդարձակ տարածության վրա. տեղում պահպանվել են առանձին տների քարաշար պատերի մնացորդները և որոշ տների հետքերը՝ փոսերի ձևով։ Մեծ մասամբ անտառապատված է, մի մասն էլ վեր է ածված վարելահողերի ու խոտհարքի։

22. Խաչաբան-մահաբան.— Մենաստանից քառորդ կիլոմետրաչափ դեպի հարավ-արևմուտք, ձորակի հակառակ ափին, Գառնի տանող կաժանի աջ կողմում պահպանվել է մի մահաբան, որի վրա փորագրված արձանագրությունից իմացվում է, որ այն կառուցվել է Զին (1276) թվականին, Հակոբ քահանայի գերեզմանի վրա։ Անկասկած է, որ վերջինս եղել է Հավուց թառի միաբաններից մեկը։

Ամբողջ մահաբանը կառուցված է կապտագույն բաղալտի խիստ ողորկ ձևով մշակված քարերով՝ կրաշաղախով։ Պատվանդանի ստորին-հիմքի մասը աստիճանավոր է՝ երեք աստիճաններով, միջին մասը բարձրադիր է՝ կարնիզային մասով, իսկ դրա վրա դրված է խաչքարի հիմքը հանդիսացող մեծ քարը։

Խաչքարը բարձրադիր է, սովորական ձևով շքեղորեն քանդակաղարված, տեղահան է եղած և ընկած գետնին։ Պատվանդանից նույնպես թափված են առանձին քարեր։

23. Նրկու տարբեր խաչաքարերի մեկական բեկորներ էլ ընկած են վանքից հարյուր մետրաչափ դեպի հարավ-արևելք, բարձունքի ստորոտում։ Մի խաչքարի ստորին մասն է, իսկ մյուսի վերին մասը։ Նրկուան էլ կապտագույն բաղալտից են, գեղեցիկ և նուրբ ձևով մշակված գարդաքանդակներով։ Վերի մասը հանդիսացող բեկորի գազաթը կամառաձև է, կամարի շրջանակի մեջ քանդակված է մի հեծյալ՝ նիզակը ձեռքին, իսկ սրա վերևում փորագրված է յուր Սարգիսը։ Դրանցից քիչ ներքև, ձորալանջին ընկած է խաչքարերից մեկի պատվանդանը։

Խաչքարերի այդ բեկորներն իրենց հիմնական տեղում չեն, անկասկած է, որ դրանք բերված են Հավուց թառի վանքից։

Գ. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հավուց թառի վանքը հարուստ է եղել վիմագիր արձանագրություններով, որոնց մեծագույն մասը ոչնչացել է 1679 թվականի երկրաշարժի պատճառով ավերածություններից և 1722 թվականին նոր եկեղեցի կառուցելու կապակցությամբ տեղի ունեցած քանդումներից։ Այդ արձանագրությունների առանձին մասերը նկատվում են պարսպապատերի, միաբանության բնակելի շենքերի և ջրամբարի պատերի մեջ օգտագործված, ինչպես և գետնին թափված բազմաթիվ բեկորների վրա։

Շատ սահմանափակ թվով արձանագրություններ են պահպանվել հուշարձանների վրա՝ ամբողջական վիճակում, սակայն դրանց մի մասն էլ հողամահարված լինելու պատճառով լրիվ ընթերցանելի չեն։ Մեջ ենթ բերում համեմատաբար լրիվ պահպանված արձանագրությունները՝ վերծանված ձևով։

Ա. Կաթուղիկե եկեղեցու հյուսիսային պատի վրա.

1. Կաման Աստուծոյ մեք նուաստ քահանայքս՝ Թադէոս և Հայրապետ ստացար Աւետարան
2. զարդարեալ ոսկով և արծաթով ի մեր արդեանց և տուաք ի սուրբ ուխտս և ալ արդիւնք. և պապ...

3. սաւորքս ետուն :Բ: ար ժամ մեզ ամեն ամի. կատարիչքն արհնին ի Տեառնէ:

Բ. Նույն տեղում.

1. Շնորհին Աստուծոյ Գորգա հայրն ետու զիմ
2. այգին ի սուրբ ուխտս և սպասաւորքս ետուն :Զ: ար
3. ժամ :Բ: ինձ :Բ: Շողակաթա :Բ: Ստեփանոսի:

Գ. Դարձյալ նույն տեղում.

1. Եւ ես Մխիթար վարդապետ և քոյր իմ Թամար որ զմեր այգին տուաք և
2. զՍեւահողն. է ժամ գրեցին :Բ: ինձ :Բ: Թամարին :Բ: Սաթարին
3. :Ա: իմ հարն և մարն: Կատարիչքն արհնին ի Տեառնէ:

Դ. Նորից նույն տեղում.

1. Կամօքն Աստուծոյ ես Գերգ և ամուսին իմ Շաքարս միաբանեցաք Ամենափրկչիս
2. և գնեցաք զՏանծուան Զոչեկին ի :Ռ: սպիտակի և տուաք ի սուրբ ուխտս, և
3. Սպասաւորք տեղոյս խոստացան :Դ: ար պատարագել զՔրիստոս :Բ: արն
4. ինձ և :Բ: արն Շաքարին: Կատարիչքն արհնին :ԶԽԲ: (1293 թ.):

Ե. Նույն Կաթողիկե եկեղեցու հարավային պատի վրա.

1. Կաման Աստուծոյ ես Յոսեփ Գալկոնց ետու
2. զԴարապասի խաչի այգոյն բաժինն
3. զիմ ի սուրբ ուխտս և ետուն :Գ: ար
4. ժամ :Ա: Վալկանն :Ա: Գալկոյն
5. որ խափանէ դատի յԱստուծոյ:

Զ. Նույն տեղում.

1. Կաման Աստուծոյ ես նուաստ քահանայ
2. Գրիգոր Գոթնոնց ետու զիմ այգին և
3. խաչ և այլ արդիւնք զոր ունէի՝ ի սուրբ ուխտս
4. և խոստացան ի տարոջն :Գ: ար ժամ :Ա: ինձ :Ա: իմ հարն Սարգսի
5. Ա: իմ մարն Քրիստինէ. կատարիչքն արհնեցին
6. և որ խափանէ պատժին յԱստուծոյ:

Է. Հարավային նույն պատի վրա, արտաքուստ.

1. Անուամբ Յիսուսի ես Հնարդս նպաստ եղէ շինութեան եկեղեցոյս իմ արդար վաստակաց և սպասաւորք սուրբ ուխտիս սահմանեցին Բ. ար ժամ ի տարոջն՝ Ա. ինձ, Ա. ամուսնոյ իմոյ: Խափանիչքն պատժեսցին, և կատարիչք արհնին յԱստուծոյ:

Ը. Նույն Կաթողիկե եկեղեցու արևմտյան պատի վրա, մուտքից վերև, արտաքուստ.

Ողորմութեամբ Աստուծոյ ես Սարգիս Երեանայ-Մեհերանց, թոռն Մարեստրոյ, միաբան եղէ սուրբ ուխտի՝ Հառու: Թառայ և իմ

մասն ստացուածոյ յաւժանդակ եղէ շինութեան եկեղեցոյ և սպասաւորք սուրբ ուխտիս խոստացան Ժ. ար ժամ ի տարոջն ի տանի Պետրոսի և Պաղոսի՝ Ե ար ինձ և ամուսնոյն խաբեա խաթունին, որ խափանէ դատապարտեցի յԱստուծոյ և կատարիչք արհնեալ եղիցին. ամէն:

Թ. Կաթողիկե եկեղեցու արևմտյան կողմում եղած խաչքար-մահարձանի պատվանդանի վրա.

1. Ո:Կ: Թւին (1211)
2. ես Սարգիս անպիտան քահանայ կանկնեցի զսուրբ Նշան
3. Քրիստոսի՝ բարեխաւսութիւն ինձ և ծնողաց իմոց և շնորհալարդ
4. աշակերտի իմոյ Աշոտոյ. որք երկրպագէք յիշեցէք աղա[չեմ]:

Ժ. Նույն տեղում.

1. [Ես նուա]ստ քահանա Ենաւր կանգ-
2. [նեցի զսուրբ խաչս բարեխաւս ինձ և
3. [ծնողաց] իմոց և Աբրահամու վարդապետին՝
4. [ուսուցչին իմ]ո. աղաչեմ յիշեցէք ի Քրիստոս:

ԺԱ. Կաթողիկե եկեղեցուն կից եղած մատռան մուտքի ճակատակալ քարի վրա.

1.շինեցի զեկեղեցիս և ետու խաչս այգի ձակինն պ.....
2.Մաղկոցն լանջովն և սպասաւորք սուրբ ուխտիս էտուն
3. [:Զ: ար ժամ] :Դ: ինձ :Ա: կիլիփարա :Ա: Աշոտո: Կատարիչքն արհնին յԱստուծոյ,
4. [խափան]ողքն դատապարտին ի Տեառնէ:

ԺԲ. Ամենափրկիչ—Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային պատի վրա.

1. Ի Թվ. [է] ՃԺԶ (1267), ես Յովանէս Անեցի որդի Սարգսի միաբանեցաք ուխտիս էտու :Զ: դահեկան յիմ տապանատունս և սպասաւ-
2. որքս գրեցին յամէն :Դ: ար պատարագել ինձ զՔրիստոս Զատ-
3. կին. կատարիչքն արհնին ի Տեառնէ. ով խափանէ մեր մեղացն տէր է առաջի Աստուծոյ:

ԺԳ. Նույն տեղում, նախորդից ներքև.

1. Ես Շիրիկ ժառա Աստուծոյ միաբան եղէ սրբոցն
2. և ետու :Ի: դահեկան. և գրեցին :Ա: ժամ ինձ ի տարին:

ԺԴ. Անավարտ եկեղեցու դռան առջևում ընկած գավթի մի սյան խոյակի վրա.

1. Ես Մխիթար սպասաւոր Տէր Վրթա-
2. նիսի ետու :Մ: դահեկան ի տունս
3. և ետուն ինձ :Ա: ար ժամ ի
4. տարոջն:

ԺԵ. Հուշարձանների երկու խմբերի միջև եղած գերեզմանոցում.

ի թվ. Ռ:Ղ:Ե: (1246). փոխեցաւ պարոն Կուկորն ի Յիսուս՝ յիշեցէք:

ԺԶ. Ս. Կարապետ մատուռ-դամբարանի վրա.

1. Թվ. Ռ:ԿԲ (1213). շնորհին Աստուծոյ մէք նու-

2. աստ աշակերտք Սիթա և Սիւռնի՝

3. Սոսթանէս և Մաթէոս և Գրիգորէս շի-

4. նեցաք զՍուրբ Կարապետս ի վերա շիրմա-

5. ց սոցա. և առաջնորդք սուրբ ուխտիս սահ-

6. մանեցին Ռ: Ճրագալոյց վասն հոգո-

7. ց նոցա և այլ ննջեցելոց որ յայսր

8. հանդստարանի:

ԺԷ. Նույն Ս. Կարապետ մատուռն մոտ եղած խաչարձանի վրա.

1. Այս արձան սուրբ՝ աւծեալ ար-

2. եամբն Քրիստոսի, կանկնեցաւ ի վերա

3. գերեզմանաց աստուածասէր քահանա-

4. ից Ոհանեսի՝ փակակալի Սրբոյ Կա-

5. թողիկէիս և երկու եղբարց իւրո՝

6. Թաղեալք ընդ աջմէ և ընդ ահեկէս՝

7. Յովսէփա և Վարդա, ձեռաւք սպասաւորիս

8. բանի եղիաի և Պաւղաւսո և միաբան եղբարցս.

9. աղաչեմ յիշեցէք ի Քրիստոս:

ԺԸ. Մենաստանից հարավ-արևմուտք, Գռնի տանող կածանի աջ կողմում եղած խաչարձանի վրա.

Ես Յակոբ քահանայ կանգնեցի զսուրբ նշանս ի բարեխաւս ինձ և ծնողաց իմոց. որք երկրպագէք յիշեցէք յաղաւթս. թվիս ԶԻէ (1278):

ԺԹ. Գավթի սյան մի բեկորի վրա.

Կաման Աստուծոյ ես Ռստակէս և Մատինս ի սուրբ ուխտս ետու զԱշկէն հողերոյն.... և եղբարքն խոստացան տարին պատարագս. թէ մի որ զայս հող յեկեղեցւոյս հանէ, դատի յԱստուծոյ. կատարիչքն աւրհնին:

Ի. Կաթուղիկէ եկեղեցու մոտ եղած մի գերեզմանաքարի վրա.

ի թվ. ՈՂէ փոխեցաւ Մանուկ ի Քրիստոս յիշեցէք:

